

sal? A magyar nemzeti eszme fundamentumát a keresztényi erkölcs kozmikus világgépe adja. A legerkölcösebb rend a legjobb rend. Azért a legerkölcösebb, mert a legigazságosabb. Ez egyébként összhangban van az antik politikai gondolkodók elképzelésével, sokkal kevésbé a modern politikai gondolkodással, amely már nem juttat kitüntetett helyet a legjobb rend kérdésének. A modern politika eszménye a hatékonyság. A hatékony rend nem feltétlenül a legjobb rend. A baj még nagyobb, ha a rendszer nem is hatékony, vagyis nem igazából modern. Innentől kezdve minden összekeveredik: a botladozó haladás, hogy elrejtse igazi arcát, nemzedékek nevezni magát, az erkölcsi alapú kritika viszont ott is támadja a haladást, ahol csupán a modern hatékonyság akar megszületni.

Asbóth regénye az összekuszálódás előtti utolsó pillanatot ábrázolja, amikor haza és haladás ugyan már szembekerült egymással, de legalább önmagukkal még azonosak voltak. Ami ezután jött, az valóban költőt próbáló feladat volt. Ezzel a dilemmával viaskodott Ady Endre a századelőn és Babits a két háború között. Babits írja: „A kiváló költő gyakran konzervatívnak látszik, de valójában nem lehet konzervatív, még ha maga is hiszi magáról, hogy az. De viszont: a költő új ideált akar teremteni, és épp ezért nem lehet hűve a mai többség ideáljának: a nagy költő mindig ellenzéki... Nyen értelemben konzervatív és arisztokrata a művészet. Lehet tőle félteni egy politikai irány népszerűségét: nem lehet tőle félteni magát a haladást. A politikai irányok sohasem örökkévalók, és a művész túllát rajtuk. A politikai irányok idővel elveszítik varázsukat...” Asbóth és Babits ugyanazt mondja: a költő politizálhat ugyan, sőt politizáljon is, ha kell, de mindig az egyetemes szempontok nevében tegye azt. Asbóth János regénye azon frások közé tartozik, amelyek mindig a jövőben találhatnak visszhangra, mert a jelen soha nem érzi magára nézve érvényesnek. Ki tudja, szükség lesz-e arra, hogy valaki majd a jövőben fölébressze az álmok almodóját, hogy megkérdezze: van-e nemzet?, van-e haladás?

Lánczú András

A ROPPANT KARAVÁN

Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés*
Fordította Fázsy Anikó, Csűrös Klára
Gondolat, 1990. 424 oldal, 196 Ft

Kosztolányi Dezső nagy költő volt. Ezt a különösebb bizonyításra nem szoruló tételt legyen szabad azzal illusztrálnom, hogy Foucault könyvét magyarul újraolvasva az ő sorai jutottak eszembe. „Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve, / templomba, kórházakba, börtönökbe / lassan vonul a roppant karaván...”

Alighanem akkor sem tévednék nagyot, ha a francia tudós egész életművének motívójául választanám ezt a versrészletet. A szellemi rokonság átvélhet évtizedeken, műfajokon és kulturális távolságokon. Nos, valóban olyan nagy-e ez a távolság?

„Soha nem írtam mást, mint fikciót” – mondta élete vége felé egy interjúban Michel Foucault. „De azért nem állítanám”, tette hozzá, „hogy ezek a fikciók kívüli vannak az igazságon. Azt hiszem, lehetséges a fikciót az igazságon belül működtetni, igazságeffektusokat vinni a fikciós diskurzusba, s ily módon elérni azt, hogy létrehozzon, »elő-állítson» valamit, ami korábban nem létezett, vagyis azt, amit fikcionalizálunk.» Fikcionalizáljuk a történelmet a politikai realitásból kiindulva, amely igazabb lesz, és valamely történelmi igazságból kiindulva »fikcionalizálunk» egy még nem létező politikát.” Miért mehökkentők ezek a mondatok? Nyilván azért, mert „komoly tudós” szájából hangzottak el. Márpedig az igazi történész, az igazi filozófus épp arról ismerszik meg, hogy távol tartja magától a fikcionalitás gyanúját és vádját. Ezt diktálja a diszciplína logikája. A diszciplínának pedig, állítja Foucault a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS lapjain, a fegyelmező-normalizáló eljárásokkal szoros összhangban alakultak ki.

Foucault tehát, vállalva a fikcionalitást, vét az emberről szóló tudományok intézményi fegyelme ellen; ám ugyanazzal a gesztussal új igazságfogalom bevezetését is sugallja. Olyan igazságfogalomét, amely (főként Max Weber és Merleau-Ponty nyomán) az igazságkritériumokat a történelmet vallató individuum szituáltságának függvényében határozza meg. (Noha a szélsőséges relativizmustól is idegenkedik.) Foucault persze sohasem nyilvánította

magát „igazi” filozófusnak vagy szaktörténésznek. Mindig valamilyen köztes mezőben igyekezett elhelyezni saját tevékenységét. A fikcionalizáló szó a történelem és a filozófia mellé vonzza az esszé mint irodalmi műfaj képzetét is. Annak ellenére, hogy írónak aztán végképp nem tarthatta magát, egyes írásainak jellege és sűrűsége voltaképpen megkívánja az esztétikai interpretációt is. Ez a sokarcúság sok tekintetben magyarázza, miért számít olyan kellemetlen fickónak sokak szemében.

Azt ugyanis nehezen tagadhatja bárki is, hogy a huszadik század második felének egyik legnagyobb társadalomtudósa volt mind munkásságának horderejét, mind pedig kisu-gárzását tekintve. Jóformán mindenbe „beleszólt”; szövegeiben egymást követik a határsértések. Állításai viszont gyakran ellenőrizhetetlenek a szaktudományok megszokott kontrollmechanizmusainak segítségével. Ahol történelmi szempontból lehetne „megfogni”, ott átúszik a filozófiába; ahol a filozófiai gondolat koherenciáját kérnék számon, ott átsiklik műértelmzésbe vagy csapongó esztétizálásba. Vagy éppen visszabújik a történelem-kutató bőrébe, azzal bosszantva az olvasót, hogy nem hajlandó túllépni a konkrét történelmi probléma demonstrálásán, nem hajlandó teóriává előléptetni – szinte magától adódó – következtetéseit.

Nemrégiben a *Lettre Internationale* közölte egy angol szerző tanulmányát MIÉRT NEM ÉRTETTEM FOUCAULT-T? címmel. John Weightman sorra veszi A SZAVAK ÉS A DOLGOR általa kipreparált állításait, bizonyítani akarván, hogy Foucault koncepciója sokszor tarthatatlan, nemegyszer elfogadhatatlanul homályos. Nem annyira nehezen kifejezhető igazság, mint megközelíthetetlen értelmű pseudo-prófécia. Nos, tagadhatatlan, hogy érvei néhol meggyőzően hatnak. Ám éppen az látszik kicsúszni a kezéből, amit A SZAVAK ÉS A DOLGOR elfogulatlan olvasója valószínűleg a legfontosabbnak érez: a villódzó ületgazdagság és az elképesztően széles körű ismeretanyag egészen újszerű összekapcsolását, az „igazság” egyszerre többféle nyelvi regiszteren történő „fikcionalizálását” s az emberi szellem fejlődésének mindebből előálló, sok szempontból radikálisan új vízióját. Ha nem tévedek, Foucault éppen azért marad felül a bírálóival folytatott vitában, mert teljesítményének jellege

és nyelvi megvalósulása minduntalan kitűremkedik abból a sémából, amelybe be akarják szorítani, hogy azután bebizonyíthatassák: „nem igazán komoly”. Némi túlzással azt is állíthatnánk, hogy amennyiben az övétől eltérő gondolati mezőbe helyezve *in concreto* minden állításáról bebizonyítaná valaki, hogy legalábbis kétségbe vonható – az mit sem vonna le gondolkodói nagyságából. Alapvetően nem módosítaná azt a benyomásunkat, hogy Foucault munkássága „a jelenkor szívébe lőtt nyíl”, hogy a tőle oly sokban különböző Habermas kifejezését kölcsönözzük.

Persze, szó sincs arról, hogy írásai léptenyonyonra cáfolhatók lennének. Rendszerint nagy súlyt helyez arra, hogy a felhasznált dokumentumanyagot a lehető legprecízebben kezelje. A történészek a megmondható, mennyire meglepő mindaz, amit a levéltárakból sikerült előbányásznia; az átlagolvasó számára mindenesetre mindegyik Foucault-mű meglepetések halmaza. Néha annyira elképesztő leletekre hivatkozik, hogy az emberben felmerül a gyanú: tán ő maga is előállított egy-két „korhú” dokumentumot. (Ez aztán valóban fikcióvá emelné a műveit.) Ez azonban nem valószínű. Foucault azért bukkanhatott meglehetősen sok dologra, mert egészen más keresett, mint a kutatók általában.

A leghatározottabban a fejlődés kontinuitásának eszméjével számolt le, már A SZAVAK ÉS A DOLGOR-ban. De az, hogy a történelmet nem evolúciós láncolatok szövetének látta, hanem szakítások, „riánások”, az *episztemák*ben bekövetkezett felfordulások sorának, nem jelentette korántsem a tradíciók jelentőségének tagadását. Nála erőterek, lehetőségmezők, átvehető vagy módosítható cselekvésformák vannak, amelyek egyáltalán nem automatikusan teltődnek tartalommal. Van úgy, hogy egy társadalmi akciótér, ha nem is változatlanul, de azonos módon megnevezhetően hosszú időn át fennáll. Üres forma, amelyet nem töltenek be. (Hogy miért nem, arra is akad mindig magyarázat – legalábbis a konkrétumok szintjén.) Aztán hirtelen megjelenik az új *episztema*, az a tudattalan mező, amely korrelatív viszonyban van az emberi tudás közveden formáival, s meghatározza azokat. Mindenekelőtt itt kereshetnénk a magyarázatot arra, miért kezeli másként a történelmi anyagot Foucault, miért részesíti előnyben a

másod-, harmad-, huszadrangú szerzőket a klasszikusokkal szemben. Megszoktuk, hogy a korszakokat néhány lángelme munkásságához kapcsoljuk, az ő kezüket fogva próbáljuk megismerni. Foucault-nál viszont, ha elő-előkerül is valamelyik „nagy név”, akkor is főként a zsenialitás kisugárzását, a hatásokat vizsgálja. Az eszmék vulgarizálót, a gondolatok aprópénzre váltóit előbbre valónak tartja a különféle gondolkodásmódok megismerése szempontjából, mint az iskolateremtőket. Ez a nézőpont magyarázza, miért is bukkan olyan sűrűn a szokásos képzeletünkkel merőben ellentétes megnyilvánulásokra, amelyeket, *horribile dictu*, a nagy textusokkal azonos súllyal kezel.

Fontos azonban leszögeznünk, hogy Foucault nem a lényeg-jelenség összefüggést igyekszik reprodukálni. Nem is arról van szó, hogy megfordítja a viszonyokat, s most az kerül a mélystruktúrába, ami eddig felszínnek minősült. Szemléletmódját némileg leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy nála *minden a felszínen van*. Az, hogy a felvilágosodást nem feltétlenül Voltaire-ból, Diderot-ból vagy Lessingből kívánja megérteni, nem azt jelenti, hogy ezeknél a szerzőknél „lényegibbnek” tartja a névtelen broszúrák íróit, a könyvtárak mélyén porosodó folyóiratokat vagy törvényszéki periratokat. Inkább úgy vélhette, hogy az utóbbiak tanúskodnak elsősorban a jelentős társadalmi csoportokat átható paradigmákról, érzékelésmódokról, viszonyrendszerekről. A nagy alkotók személyisége prizmaszerűen megtörve továbbítja az utókor számára lényeges információkat egy adott történelmi korszakról. Ha csak rájuk hagyatkozunk, ugyanúgy tévedésbe esünk, mintha nem vennénk őket figyelembe. Ezen a ponton persze nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Foucault mennyire viszolygott a hagyományos intellektuel-szerepköröktől; ez a viszolygás élete utolsó éveiben különösen selerősödött. Úgy vélte: a görög bölcs, a zsidó próféta és a római törvényhozó rejtezik mindenkiben, aki hivatásul választja a beszédet és az írást. Olyan értelmiségi magatartást állt szembe ezzel, amely lemondana a „lényeg” hirdetésének állandó igényéről, a „prófétai”, egyetemes-ségre törekvésről. „Megelégedne” azazal, hogy tisztázza az igazság megismerhetőségének feltételeit; annak a helyzetét és genea-

lógiáját, ami itt és most a kérdező individuum szempontjából számot tarthat az igazság rangjára. Talán ez a kettősség a legvonzóbb Foucault-ban: egyéni preferenciáinak és az általa kidolgozott módszernek ez a szoros, sohasem harmonikus, de mindig egymásra utaló viszonya.

Mármost ami a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS-letti, látszólag erre a könyvére illik a legkevésbé a „fikció” minősítés. Dreyfus és Rabinow, az egyik legjobb Foucault-pályakép szerzői szerint ez a könyv fordulatot jelez a szerző tájékozódásában. *„Többé már nem kívánja szisztematizálni az episztémé szabályszerűségei szerint a diskurzusról szóló elemzését. [...] még A SZAVAK ÉS A DOLGOK-ban, valamint A TUDÁS ARCHEOLÓGIÁ-ban módszertani szempontból előnyben részesítette a diskurzust és azokat az elvont szabályokat, amelyeknek a diskurzus engedelmeshedik, később már úgy látja, hogy a diskurzus csupán részét képezi a praxisok és a hatalom szélesebb mezejének...”* Ennek megvannak a következményei arra nézvést, miként látja az „embertudományok” kialakulását és jellegét. *„Attól a pillanattól, hogy Foucault a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS-sel a nem diskurzív gyakorlatokat szabályozó hatalmi relációk felé fordul, hirtelen ráérez a humán tudományokban és kolonializáló normáikban rejlő fenyegetésre.”*

Furcsa könyv ez. Talán a „legaszketikusabb” az életműben az elméleti következtetések levonásának szempontjából; ugyanakkor hihetetlen bőséggel kínálja ezeket a következtetéseket. Késéggkívvül alkalmatlan a hatalom általános elméletének megalapozására. Maga a szerző is „történelmi háttérnek” szánta a „modern társadalom normalizáló hatalmáról és tudásának képződéséről” szóló tanulmányaihoz. Ennek ellenére vagy tán épp ezért külön könyvet lehetne írni egy-egy odavetett megjegyzéséből. (Néhányat ő maga is megírt, hiszen a mű 1975-ös megjelenése után mélyedt el igazán a hatalom mikrostruktúráinak tanulmányozásában.) *Summa summarum*, az első magyar nyelven megjelent Foucault-mű igazából nem alkalmas arra, hogy belőle megismerjük a szerző történelemszemléletét, historiográfiái elképzeléseit, filozófiai nézeteit. A FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS a jelzett orientációs fordulatot készíti elő, s részben meg is valósítja. Foucault szavával, az *archeológiai* módszert a *genealógiai* tájékozódás váltotta fel. Alcíme szerint a könyv arról szól, miként jött létre a börtön

nevű intézmény; voltaképpen azonban jóval többről van szó, mint az elzárás modern formáinak kialakulásáról. Egyszerre állítja, hogy a fegyelmező-büntető technikák történelmi átalakulásából következtetni lehet a hatalomnak a társadalomban elfoglalt helyére általában, továbbá, hogy ez az átalakulás a „megismerhető ember” fogalmának metamorfózisában is tetten érhető. A modern embertudományok szerinte a fegyelmező-büntető-korrektív hatalmi mechanizmusokkal szoros összefüggésben jöttek létre. A pszichológia, a szociológia, a statisztika, sőt az orvostudomány modern irányzatai nemcsak hogy nem ártatlan, a hatalmi struktúrákon kívül álló képződményei az emberi megismerésnek (ezt már Foucault előtt is sejtették néhányan), hanem *pontosan e hatalmi struktúrák keretein belül*, az általuk létrehozott új térben fejlődtek ki. (Persze Foucault sem állítja azt, hogy ezekben a *diszciplínákban* nem érvényesült a kezdetektől fogva egyfajta autonómiára törekvés.) Olyannyira igaz tehát, hogy a tudás hatalom, hogy a modern értelemben vett tudás megszerzése sohasem történelmi a hatalmi viszonyokon kívül; mi több, Foucault rámutat, hogy bizonyos területeken a hatalmi tényezők a megismerés motorjai. Ezzel egy másik, évszázados hagyományokkal rendelkező intellektuális utópia akar lerombolni. Nevezetesen azt, hogy az igazi tudás önmagáért való, és mentes az érdekek és hatalmi összefüggésektől. Az ember megismerését foglalkozásszerűen űző értelmiségi csak akkor léphet fel hatékonyan az általa elfogadhatatlannak ítélt hatalmi mechanizmusok ellen, ha pontosan látja saját tevékenységének helyét ezeken a mechanizmusokon belül. Ennek a felismerésnek a fényében módosulnia kell a baloldali értelmiségre jellemző hatalomkoncepciónak is. Annak a felfogásnak, mely szerint a hatalom megszerzhető, kisajátítható, birtokolható – vagy éppen ellenkezőleg, szétosztható, másoknak kölcsönözhető, átadható *dolog*. A hatalom különböző technológiák működő és állandó változásban levő rendszere. Ezen belül pedig a hatalommal való szembeszegülésnek is megvan a maga szerepe; a hatalom számít az ellenállásra, magába építi, mikromechanizmusait az ellenállásnak megfelelően alakítja; néha maga provokálja ki a szembenállás elhárítható formáit, hogy a bekebelezhetetlen formák alól kihúzza a talajt.

Még egy fontos témakört kell kiemelnünk: a modern individuumban, vagy ahogyan Foucault mondja helyenként, „*a modern lélek*” genezisének kérdését. A francia tudós szerint ugyanis ez sem vizsgálható a hatalomgyakorlás társadalmi technológiáitól és mechanizmusaitól függetlenül. Annál is kevésbé, mivel az utóbbi két évszázad fegyelmező- és büntetőtechnikáit és a *vizsgálat* (nem pedig a „*vizsga*”, mint a magyar szöveg állítja néhol) belőlük következő és a különféle tudományágakba átkerült módszerét a fokozódó individualizáció jellemzi. Ezen azt kell érteni, hogy létrejönnek azok a diszciplínák, amelyeket úgy határozhatnánk meg, mint annak a hatalomnak a modalitásait, amely számba tudja venni, sőt *pertinensnek* tekinti az egyéni különbségeket. A modern individuumban tehát úgy ismerjük meg a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS-ből, mint a hatalom, valamint a humán tudományok területén bekövetkezett összetett stratégiámdosulások produktumát.

Láthatjuk tehát, hogy azok a történelmi változások, amelyeket Foucault a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS lapjain felvázol (s amelyet durván úgy foglalhatnánk össze, mint a test megkínzására, illetve elpusztítására irányuló fegyelmező-büntető technológiák felváltását az egész társadalmat behálózó, főleg a lélek birtokbavételére törekvő mechanizmusokkal), rendkívül összetett módon függenek össze. A fegyelmező intézmények elterjedése csupán egy többretű, mélyebb folyamat legjobban látható aspektusa. Azé a folyamaté, amelynek során azt a hatalmat, amely gyakorlóin keresztül egyértelműen megnyilvánul, olyan hatalommal váltják fel, amely *alattomosan* tárgyiasítja azokat, akikkel szemben alkalmazzák. (Tegyük hozzá: többé-kevésbé azokat is, akik fellépnek ellene.) Foucault rámutat: az egyenlőségre törekvő jogrendszerek kialakulásával párhuzamosan és tőlük egyáltalán nem függetlenül jönnek létre az egyén életének minden zugába behatoló, egyenlőtlenégre törekvő mikrohatalmi rendszerek.

A legjobb példa erre magának a börtönnek a funkcionálása. A börtön, amely a nagy elzárási, elkülönítési tradíciók örököséként nyerte el a ma ismert formáját, s amely a kezdeti negatív célkitűzések után egyre pozitívabb küldetést tulajdonít önmagának. Olyannyira, hogy a múlt század elején a börtön

(nem legitimált és csak hiányosan szabályozott) büntetésmódosítási funkciója már nyíltan jelen volt az európai igazságszolgáltatásban. A börtön nem csupán autonómiát igényel, írja Foucault, hanem moduláló funkciója által „részesé akar lenni a legfőbb büntetőhatalomnak is”. Sűrűt és magába olvasztja a zárka, az üzem és a kórház célkitűzéseit, hiszen az egyéni „esetekre” alkalmazva él az elkülönítés politikai-morális, a kötelező munka gazdasági és a lelki gyógyítás normalizáló technikáival.

A kriminológia (tehát egy újabb diszciplína) kialakulását az a szemléletváltás alapozta meg, amely a bűn elkövetőjének fogalma mellett bevezette a *bánózó* kategóriáját. Az eltélt megismerendő egyénné változik, hiszen a bűnözőt az különbözteti meg az elkövetőtől, hogy „nem annyira a cselekménye, mint inkább egész élete jellemzi”. A bűnöző fogalma ettől a pillanattól megelőzi magát a bűncselekményt, sőt végső esetben függetlenné is válik tőle. Megszületik a „láncraverték nagy, nomád törzse”, „az a jól elkülöníthető faj, amely benépesíti a fegyintézeteket és börtönöket”. A gondolatmenetnek ezen a pontján kamatozik igazán Foucault strukturalista szemlélete. Megkockáztatja a feltevést: ha egyszer a modern polgári társadalom létrehozta és büntetőtechnológiai révén állandóan újratermeli ezt a másik emberfajtát, úgy erre feltehetőleg szüksége van. A „családtalanok óriás családja”, ahogy Kosztolányi mondta az idézett versben, kiszolgálja „a többség törvényét”. Foucault kimutatja, hogy a börtön történetét végigkísérik a reformkísérletek. A börtön létrejötte, kudarca, majd a megreformálását célzó kísérletek nem három, egymást követő fázist jelentenek, hanem „szimultán rendszert” alkotnak.

Az utópisztikus javítási tervek eszerint egy meghatározott hatalomgyakorlási módnak, „a test bizonyos politikájának” fenntartásához szükséges eszközök; mi több, a rendszer nélkülözhetetlen elemei. „Az állítólagos kudarc ily módon nem tartozik-e hozzát a börtön működéséhez?” – kérdezi Foucault. Mindenesetre nem egy „még nem teljesen tökéletes” intézményrendszer belső következtelenségét látja e kudarcban, hanem olyan *funkciót*, amelyet a rendszer képviselői és ideológusai sohasem mondhatnak ki. A fegyintézetek, a börtönök, a javító elzárás egyéb formái arra hivatottak, hogy a törvé-

nyek megszegését beéptítsék „az alázatosság általános taktikájába”.

A büntetőrendszer nem egyszerűen arra szolgál, hogy elfojtsa a törvénytelenéseket; különbséget tesz közöttük, hierarchizálja őket, sőt (bármily nehéz ezt elfogadnunk) biztosítja ökonómiájukat. A börtön kudarca azért látszólagos csupán, mert az emberekben feltámasztja a törvénytelenések speciális formáit. A börtön kitermeli a bűnözőt, „mint *patologizált alanyt*”, akire szükség van, ugyanis ő hordozza a törvénytelenések „*elkülönített, megszelídített és eszközzerepű*” formáit. Annak a társadalomnak, amely személyiségük szempontjából elkülöníti és hierarchizálja a törvényteleneségeket, jól megfelel a börtönrendszer ama következménye, hogy kiváltja az önmagába visszatérő bűnözést, s azt nagyjából meghatározható társadalmi szintre korlátozza. Ezt az önindukáló bűnözést ugyanis a kevésbé veszélyes törvénysértési formák felé lehet terelni; jelenlétével megfékezi és elviselhető szinten tartja a közönséges törvénysértő elemeket. Másrészt a társadalom, amely törvényeivel ilt bizonyos tevékenységeket, megengedi olyan törvénytelen üzemek létezését, amelyekből végső soron törvénytelen profitot húzhat – ráadásul úgy, hogy ellenőrzést gyakorol fölöttük. Foucault példái a gyarmatosztástól, a prostitúción keresztül a fegyver- és kábítószer-kereskedelemig terjednek. Következtetése: „A *bánózás a törvénysértések irányításának és kiszákmányolásának eszköze*.” Egyúttal ürügy a bűnözés a lakosság állandó és megszakítatlan felügyeletét ellátó hatalmi struktúra kiépítésére, s e felügyelet fontos eszköze. Ennek a hatalmi struktúrának a kialakulása a múlt század első felére tehető. „*Hiába beszélnek a bírúk: a bűntelbíraskodás, egész látványos apparátusával arra való, hogy a félig sötétben mátkódd, a rendőrséget és a bűnözést fogaskeréknekni egymásba illesztő ellenőrzési apparátus mindennapi igényeinek megfeleljen.*”

Foucault-t tehát lényegében az foglalkoztatta, miként jött létre és hogyan legitümálódott a társadalmat behálózó törvényszéki és rendőrségi ellenőrzések együttese. Az a büntetőrendszer, amelynek legjellemzőbb formáitól eltávolodván, a javító bezárás körei egyre bővülnek. A javító bezárás hatásának az a lényege, hogy átteszi a büntetőintézetű technikát a

társadalom egészére. Szemben a klasszikus korrall, amely elkülönítette a törvénysértést, a bűnt és a rossz magaviseletet, az új *episztémé* (mert ez is az) *folytonosságot* teremt a törvénysértés, illetve a szabálytól, a normától, az átlagtól való eltérés között. „Az uralkodó ellenfele, majd a társadalom ellensége átalakul devianássá, aki a rendetlenség, a bűncselekmény, az örültség sokrétű veszélyét hordozza.” A bezárás nagy hálózatának segítségével szoros közelségbe kerül a „bűntendő” és a „nem normális” cselekménysorok társadalmi megítélése. A normalizáló hatalom behatol a társadalom és az egyén életének legrejtettebb területeire: ennek jele az ítélezés tevékenységének megszaporodása. „A normáltság bírái mindennütt jelen vannak” – mondja Foucault, és ebből az állításból indulnak ki az etikára, a szexualitásra, a „biohatalmi” struktúrákra irányuló későbbi kutatásai.

Talán ebből az összefoglalásból is érzékelhető: a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS írója harcias természet volt, igazi „*guerrier*”. Nemcsak abban az értelemben kritikus szemmel, ahogy azt a társadalomtudományok képviselőitől megszoktuk, vagyis hogy lámadj a „rend” polgári ideológiáit vagy a hatalmi pozíciók kisajátítóit. Úgy bírál, hogy kihívja a jogalkotásban és a jogalkalmazásban részt vevők rosszallását; ám a legnagyobb sértéseket saját értelmiségi kasztja, az embertudományok művelői számára tartogatja. Nem éppen azt állítja ugyan, hogy az emberrel foglalkozó tudományok szülőhelye egyértelműen a börtön; de meggyőződése, hogy „*azért keletkezettek, és az episztémében azért hozhatták létre az ismert selfordulást, mert a hatalom specifikus és új változatának következményei...*”. Nos, lehetetlen nem érezni e foucault-i „fikció” igazságtartalmát; ám ugyanígy magán hordja a szerző lázadó szellemének, leplező szenvedélyének bélyegét. Magyarul: igazságának kimondása érdekében túloz, vagy mondhatnánk úgy is, hogy igazságai túlzó természetűek. (A szerény vagy mérsékelt igazságok kimondójára is tudok példát a közelmúlt francia szellemi életéből: ilyen volt Raymond Aron.)

Nem feltétlenül az értelmiségi pozíciók védelmét jelentü hát, ha valakiben felmerül a kérdés: ném sarkít-e túlzottan Foucault? Hiszen azt sugallja, hogy az embertudományok gyakorlatilag nem képesek kilépni a fegyelmző hatalom mátrixából. Nem erőltet-e bi-

zonyos párhuzamokat, nem zár-e rövidre kapcsolatokat annak érdekében, hogy víziója koherensebb és provokatívabb legyen? Valóban a nyomozás volt az empirikus tudományok megalkotásának alapvető eleme, „*a kísérleti tudás jogi-politikai mintája*”? Jó néhány ehhez hasonló kételyt fogalmazhatnánk meg; a választ hagyjuk a szaktörténészekre. A mű fikcióvetületének érvényességét azonban nem érintik ezek a problémák; az ŐRÜLET ÉS TEBOLY megjelenése óta valamennyi Foucault-mű azzal tűnt ki, hogy messze gyűrűző vitát kavart. Habermas szerint éppen a termékeny ellentmondások sokasága magyarázza, hogy Foucault hatása talán a legszélesebb körű és a legtartósabb az utóbbi évszázad európai gondolkodástörténetében.

Vitatkozva, háborogva vagy éppen lelkesen egyetértve végre a magyar olvasó is bekapcsolódhat ennek az izgalmas eszmévilágnak legalább az egyik áramkörébe. Dicséretes, hogy a kiadó a szokásos (rossz) hazai gyakorlattól eltérően végre nem tanulmánytöredékeket, hanem teljes művet publikált. Lehetne vitatni, miért éppen ezt; csak találgatok: az olvasmányosság (az erőszak története majd mindenkit érdekel, és Foucault könyve bővelkedik a festői részletekben), az eladhatóság kritériumai döntöttek. Az viszont kifejezetten sajnálatos, hogy a fordítást nem vetették alá kellő szakmai ellenőrzésnek. Foucault különös, egyéni, franciául sem mindig könnyen érthető nyelvet alakított ki, amely különösen azokban a passzusokban érvényesül, ahol saját elméleti következtetéseit fogalmazza meg. Nos, nem egy olyan mondatra bukkanhatunk, amely magyarul jóformán érthetetlen, ugyanakkor a szerző eredeti szándékait sem tükrözi. Csak egyetlen példát említek. „*E könyv célkitűzése az, hogy felrajzolja a modern lélek és az új büntetőhatalom együttes történelmét; a jelenlegi tudományos-bírói együttes genealógiáját, amelyre a büntetés hatalma támaszkodik, amelyről önigazolást kap, amelyből szabályait meríti, amelyre kiterjeszti hatását, s amellyel elfedi rendkívüliségét.*” Nehezen fordítható mondat, kétségtelenül. Az „*histoire corrélatiue*” nem egészen azonos az „*együttes történettel*”, de ez a kisebbik probléma. A „*nouveau pouvoir de juger*” bizonyosan nem az „*új büntetőhatalomra*” utal, hanem az ítélezés jóval tágabb problémakörére, amellyel a könyv végződik. A büntetés hatalma a jelenlegi tuda-

mányos-bírósgai (*judiciaire*) együttesen (*complexe*) belül terjeszti ki a hatását; hogyan is méríthetné valamiből az öngazolást és a szabályokat, amire csak ezt követőleg terjeszti ki hatását? A legvitathatóbb azonban az „*exorbitante singularité*” visszaadása a „*rendkívüliség*” szóval. A büntetőhatalom mérhetetlen, szélsőséges egységének hangsúlyozásával Foucault arra az individualizáló technológiára céloz, amelynek elméletű kifejtése könyvének egyik alappillére. A mondat eredetiben is igen sűrű, s ne tagadjuk, kissé nehézkes. Ezt belátva, a szerkesztő vagy a fordító érhette volna a magyarázó lábjegyzet lehetőségével. Jelenlegi formájában viszont a magyar mondat teljesen félretájolja az olvasót. A tanulság az, hogy ilyen sokféle ágazó szöveg fordítását két-három szempontból is tanácsos ellenőriztetni. Reméljük, a következő Foucault-mű kiadásakor ez az ellenőrzés nem marad el.

Angyalosi Cergely

EGY EKLEKTIKUS ÉNREGÉNY

Mihail Zosczenko: *Napfelhette előtt*
Fordította Bratka László
Utószó N. Goller Ágota, Buda Béla
Európa, 1990. 391 oldal, 86 Ft

Mihail Zosczenko életművének csúcsai vitathatatlanul az 1920-as években írott novellái (SZINEBRJUHOV NAZAR ILJICS ÚR TÖRTÉNETEI, HUMOROS ELBESZÉLÉSEK, SZENTIMENTÁLIS ELBESZÉLÉSEK). Sajátos, a beszélt köznapi nyelvet imitáló „szövegek” ezek a nagy fordulat, a forradalom utáni kisvilágról, a tétova módon egyszerre gonosz és nevétségű kisemberről, aki szerepvávarban nevésködvé hol felértékeli, hol a végletekig lekicsinyli önmagát. Bár a jelszavakban a hatalom birtokosának, „uralkodó osztálynak” nyilvánított, valós beleszólása az őt érintő dolgokba nincsen, elvárják tőle, hogy az üres jelszavakat mechanikusan szajkózza, s kenyér helyett velük éljen. S a zosczenkói kisember ezt meg is teszi.

Az 1920-as évek végén Zosczenko nemcsak

a szatírának int búcsút, de az írói függetlenségen és szabadságon alapuló szépirodalomnak is. Mintha erőt venne rajta az általa ábrázolt kisember szerepvávara, mindenáron meg szeretne felelni az elvárásoknak, bár eszével tudja, idegrendszerével érzi, hogy ez képtelenség. És ezt azzal vallja be, hogy ír tovább, s nem az asztalíróknak, mint Bulgakov, hanem a feltételeket szem előtt tartva, publikációs szándékkal. Ez már önmagában is neurozist válthat ki, noha a NAPFELKELTE ELŐTT-ből tudjuk, hogy Zosczenko depressziója régebbi eredetű, a gyermekkorban elszenvedett traumákra vezethető vissza.

A 30-as évektől Zosczenko munkásságában tragikus módon összekeveredik az élet megélhetősége és megírhatósága, s ez nem válik javára újabb műveinek: a „szabadság birodalma” helyett ezek mindinkább a szükségszerűség magánzárkájában fródnak, és így egyre fokozottabban *dokumentumok*, öngazolási kísérletek benyomását kelük, egyre kevésbé tűnnek a szabad írói képzelet szuverén formateremtő játékaiknak. Habár a féligazságoknak is van lélektanilag hitelük, és Zosczenko, átütő tehetségének köszönhetően, megtalálja a formát vívódásainak rejtjelezett ábrázolásához: a rejtőzködést a tudomány mögé, legyen az a fiziológia, a lélektan (VISSZATÉRT IFJÚSÁG, NAPFELKELTE ELŐTT) vagy a történelem (KÉK KÖNYV). E művekben a tudomány mögé rejtőzködés kísérő jelensége a paraboliszikus hangvétel: a „felvilágosító”, az „életet jobbító”, a „gyógyító” szándék közvetlen, gyakran didaktikus kinyilatkoztatása. A Zosczenkóról írott szovjet tanulmányok jelentős része (sőt a NAPFELKELTE ELŐTT magyar kiadása egyik utószavának írója, N. Goller Ágota is hajlik erre a véleményre) a zosczenkói életműben a 30-as években bekövetkezett változást magasztosan „*tolsztoji fordulat*”-nak minősíti, elfeledkezvén arról, hogy Tolsztoj Zosczenkóval ellentétben az „*öntökéletesedés*” kollektivist programja szellemében *belső meggyőződésből* tagadta meg az „*önkéntű irodalmat*”, Zosczenko esetében viszont külső tényező, a szatíra betöltése a 30-as években játszott döntő szerepet abban, hogy műveiben deklarátíve megjelenjék az írói „jobbító” szándék. Zosczenko ifjúságának „bűné” – szatirikus elbeszéléseit – úgy vezekli le, hogy a „szocialista realizmus” elvárásainak megfelelően pragmatista esztéti-